

РОЗДІЛ 4

СОЦІАЛЬНА СКЛАДОВА ІННОВАЦІЙНОСТІ
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО СЕРЕДОВИЩА

DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-483-2-4>

4.1. Інноваційна діяльність як фактор соціальної стабільності

Соціальна стабільність у сучасному розумінні — це стійкий стан соціальної системи, що допомагає їй ефективно функціонувати і розвиватись в умовах зовнішніх і внутрішніх впливів, зберігаючи свою структуру й основні якісні параметри. Механізмами, що забезпечують соціальну стабільність, є соціальні інститути держави і громадянського суспільства²⁰⁵. Зрозуміло, що тільки в умовах соціальної стабільності можна досягти належного рівня добробуту громадян, забезпечити необхідні темпи економічного розвитку країни. На жаль, це визначення мало що дає у випадку, коли ми хочемо оцінити конкретний рівень соціальної стабільності в якійсь державі чи регіоні, або хоча б визначити відповідний рейтинг. Це пов'язано з розпливчастістю параметрів, які формують соціальну стабільність. Не дуже ясно, що таке «стійкий стан» соціальної системи та «зовнішні і внутрішні впливи», що мається на увазі під «ефективним функціонуванням і розвитком», як представити «структуру» соціальної системи, звідки можна дізнатись про вичерпний перелік її «якісних параметрів» і що саме ухвалювати за норму цих параметрів. Тому, напевно, важко покласти відповідальність за соціальну стабільність на якісь конкретні соціальні інститути держави і громадянського суспільства, а також визначити, якими є конкретні функції «механізму», що забезпечує соціальну стабільність.

На модельному рівні завдання можна було б спростити за допомогою використання ідеології так званого робастного управління²⁰⁶. Ця ідеологія є сукупністю методів, мета яких — синтез регулятора, що забезпечував би, принаймні, прийнятну якість управління у випадку,

²⁰⁵ Worldwide Governance Indicators. URL: <https://www.worldbank.org/en/publication/worldwide-governance-indicators> (дата звернення: 06.07.2024).

²⁰⁶ Статистические методы анализа информации в социологических исследованиях. Москва: Наука, 1979. С. 178—194.

коли характеристики об'єкта управління відрізняються від розрахункових або математична модель цього об'єкта невідома. Маються на увазі мінімаксні, порядкові і рангові процедури, які можуть бути застосовані, наприклад, для забезпечення необхідного запасу соціальної стабільності.

Ще одне ускладнення пов'язано з мінливістю в часі уявлень про соціальну стабільність. У країнах із різним рівнем соціально-економічного розвитку, різними традиціями і цільовими установками забезпечення соціальної стабільності ґрунтується на якісних, але різних методологічних підходах. Основу цих підходів можна знайти в роботах філософів і соціологів, які досить активно досліджували проблему соціальної стабільності в ХІХ—ХХ ст. Цікаво простежити динаміку розвитку їхніх уявлень про соціальну стабільність у взаємозв'язку з економічними реаліями.

Перший період розвитку філософсько-соціологічних уявлень про соціальну стабільність можна віднести до другої половини ХІХ ст. і початку ХХ ст., тобто до часу, коли основою теоретичної економіки було уявлення про необхідність досягнення рівноваги між виробництвом і споживанням. На цьому етапі стабільність суспільства філософи і соціологи сприймали як деяку рівноважну цілісність (Огюст Конт, Герберт Спенсер), тобто як взаємозалежну, інтегральну єдність, що прагне гармонії, порядку, консенсусу, солідарності. Вважали, що стабільність протилежна мінливості, і тому постулювали необхідність закритості суспільних структур як основний фактор досягнення виваженості і статичної стабільності²⁰⁷.

У першій половині ХХ ст. стабільність почали розглядати як процес установалення відповідності між модернізацією соціальних функцій і зміною структури суспільства, охоплюючи його інститути. Це дало можливість з'єднати статичні і динамічні методи дослідження соціальних систем²⁰⁸. Економічну систему в цей період трактували як відкриту, котра, прагнучи рівноваги, принципово не може її досягти. Тобто джерелами існування і розвитку соціальних систем є не тільки

²⁰⁷ Савин С.Д. Политическая стабильность в изменяющемся обществе (Социологическая постановка проблемы). *Вестник Санкт-Петербургского университета*. Сер. 6. 2002. Вып. 3 (№ 22). С. 57—64.

²⁰⁸ Паутова Л.А. Комплексный подход к исследованию социального представления о стабильности. *Социология: 4М*. 2004. № 19. С. 32—65.

внутрішні ресурси, а й потоки речовини, інформації та енергії, що надходять із зовнішнього світу. Внутрішні ресурси — засіб забезпечення взаємного обміну входів і виходів, як між елементами системи (підсистемами), так і між системою та її оточенням. Проте стабільність фактично розглядали як процес²⁰⁹. Для цього періоду характерно запозичення деяких ідей, які розкривають процес стабілізації, у класичній механіці (Т. Парсонс). До таких запозичень належать, зокрема: принцип інерції (процес дії триватиме до тих пір, поки протилежно спрямовані мотиваційні сили не затримають або не відхилять його); принцип внутрішньої реакції (якщо в системі є зміна напрямку дії, то система прагне завадити цьому за допомогою внутрішніх змін, які можна порівняти з мотиваційною силою, але протилежною за напрямком); принцип реакції на зовнішні зусилля (будь-яка зміна швидкості процесу діє прямо пропорційно величині мотиваційного зусилля). Ці три «закопи стабільності» дуже нагадують три закони ньютонівської механіки.

У такій інтерпретації умови досягнення соціальної стабільності зводяться до забезпечення стійкості інституційного комплексу, який повинен характеризуватись: стабільністю нормативних стандартів, симетрією між схильністю до дії і певними соціальними очікуваннями, однаковим і неспотвореним визначенням усіма суб'єктами соціальних відносин «ситуації».

У середині й особливо в другій половині ХХ ст. ідею соціальної рівноваги стали вважати недосконалою і навіть помилковою. Розглядаючи як основну рушійну силу соціальної стабільності не норми і цінності, а інтереси, не порядок, а відсутність узгодженості й конфлікти, соціологи дійшли висновку щодо позитивної і творчої, а не руйнівної функції конфлікту в суспільстві. Насильство, розбіжності, відхилення можуть бути за певних умов основою інтеграції системи, її пристосування до середовища, а також інструментом формування, стандартизації та підтримки соціальної структури. До цього періоду відноситься поява терміна «креативне руйнування», яким Й. Шумпетер визначив процеси трансформації, що супроводжують радикальні інновації. Виявляється, що життя, використовуючи інновації, бореться

²⁰⁹ Парсонс Т. Система современных обществ / пер. с англ. Л.А. Седова и А.Д. Ковалева. Москва: Аспект-Персс, 1998. 271 с.

з конфліктами заради забезпечення стабільності й одночасно ці конфлікти постійно відтворює²¹⁰. Особливо виразно цей напрям проблем соціальної стабільності розглянуто в синергетиці. Стійкість і рівновага взагалі оцінюються тут як можливий глухий кут еволюції (І. Пригожин)²¹¹, водночас нестійкість може виступати умовою стабільного і динамічного розвитку (Е.Н. Князева, С.П. Курдюмов)²¹².

Новації, спрямовані здебільшого на вирішення конкретних технологічних, а іноді і соціальних проблем із неминучістю стають джерелом нестабільності в найближчому ареалі їх застосування. Це пов'язано з тим, що реалізація головної цільової функції інновацій — підвищення продуктивності праці — безпосередньо призводить до скорочення робочих місць, а значить до підвищення соціального напруження. Крім того, важливо відзначити, що інноваційна продукція часто поводить на галузевих ринках непередбачувано. Зокрема, може істотно змінювати відносини між виробниками і споживачами на суміжних ринках, а не на тому ринку, де діє «джерело» цієї продукції. Деякі інновації можуть сприяти появі абсолютно нових галузевих ринків. Однак усі перераховані проблеми, які на перший погляд погіршують умови стабільного соціального розвитку, носять суто локальний характер. Підвищуючи інформаційну різноманітність виробничих і організаційних систем конкретних територій чи галузей, інновації сприяють ефективнішій взаємодії цих територій і галузей із зовнішнім світом.

Орієнтація більшості країн світу на інноваційний розвиток економіки призвела до того, що філософи, соціологи і економісти мінливість технологічних і організаційних систем розглядають як важливий фактор економічного зростання. Здавалося б, інновації повинні стати серцевиною державної політики більшості розвинених країн у плані забезпечення соціальної стабільності. Однак владні структури, які фактично відповідають за соціальну стабільність, продовжують розглядати її як статичний процес і не поспішають збалансувати соціальні та технологічні зміни в просторі і часі. Через це одним із усе більших

²¹⁰ Шумпетер Й. Капитализм, социализм и демократия. Москва, 1995. С. 128.

²¹¹ Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой / пер. с англ. Общ. ред. В.И. Аршинова, Ю.Л. Климонтовича и Ю.В. Сачкова. Москва: Прогресс, 1986. 432 с.

²¹² Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Синергетика как новое мировидение: диалог с И. Пригожиным. *Вопросы философии*. 1992. № 12. С. 3—20.

протиріч між антимонопольною політикою, яка концентрує ставлення влади до ринку, і сучасною економічною теорією, що визначає практику формування пріоритетів взаємодії суб'єктів господарювання на галузевих ринках, є подальше посилення впливу інноваційних чинників, які і визначають, на загальну думку, ефективність економічного розвитку. Проте базою формалізації алгоритмів антимонопольного регулювання досі є модель так званої досконалої конкуренції, яку розробили в 1920-х роках економісти-математики з метою формалізації ринкових процесів і уніфікації різних теорій конкуренції, поширених у XIX ст. У підсумку, метою суперництва і підприємництва у конкуренції стали вважати прагнення до рівності ціни і граничних витрат. Як тільки конкуренцію почали визначати в термінах структури ринку, влада все активніше запрагла застосовувати методи антимонопольного регулювання, щоб змусити світ бізнесу відповідати саме їхній теорії конкуренції.

З огляду на те, що в умовах інвестиційно-інноваційної моделі економічного розвитку бажано (а в деяких випадках і обов'язково) переходити на нові організаційно-фінансові механізми економічного регулювання, постає завдання модифікації інституційної системи державного управління. У країнах, що розвиваються, модифікація цієї інституційної системи відбувається наче мимоволі, по досягненню країною певних економічних макропоказників. Складніше йде справа в країнах із перехідною економікою, до яких належить Україна і всі країни, що входили раніше до складу СРСР, де інституціональні системи були орієнтовані на певну і досить одноманітну схему управління економікою. Тут доводиться вирішувати подвійне завдання: обґрунтування принципів і напрямів руйнування старої системи та зведення на цих руїнах нової системи інституційної економічного управління. Водночас доводиться враховувати опір старої системи й істотну невизначеність завдань, які повинні вирішуватися новою.

Насамперед тут підходить варіант адаптації інституційної системи, яка добре зарекомендувала себе раніше десь в іншому місці, тому найдоцільніше враховувати досвід розвинених країн. Однак такий підхід таїть у собі непередбачувані перешкоди. Країни з розвинутою ринковою економікою мають різні системи ринкових інститутів, але варто пам'ятати, що кожна з цих систем формувалась під впливом культури й історії конкретної країни, тож у разі запозичення є небезпека

виникнення інституційних конфліктів між вкоріненими й упроваджуваними нормами²¹³. Найчастіше інституційний конфлікт призводить до появи нежиттєздатних інститутів. У ряді випадків з'являються стійкі, але неефективні утворення, які по суті є своєрідною формою інституційної пастки.

Організаційною інновацією, яка допомогла б вирішити цю проблему, могли б стати так звані кластери, які, до речі, допомагають економіці розвиватись поза межами конкуренції по факторних витратах. Слід зазначити, що кластери є ефективним засобом забезпечення соціальної стабільності на регіональному рівні. У розумінні М. Портера, це «група географічно сусідніх взаємопов'язаних компаній і пов'язаних з ними організацій, які, функціонуючи у певній сфері, провадять спільну діяльність і доповнюють один одного»²¹⁴. Важливо, що кластери виникають стихійно, самостійно «підлаштовуються» як під виклики, які надходять іззовні, так і під реальні національні інституційні системи управління. Виходячи з цього, кластери не вимагають для створення зусиль владних структур. Водночас держава зацікавлена в появі кластерів як деяких корпоративних структур господарювання, що спричиняють підвищення конкурентоспроможності економіки. Тому зрозумілим є прагнення урядів сприяти появі та розвитку кластерів. Однак для цього в арсеналі урядів повинні з'явитись принципово нові організаційно-фінансові механізми економічного регулювання. Очевидно, що реалізація урядом функцій стимулювання розвитку й удосконалення кластерів, навіть за наявності відповідних інституційних елементів, може бути успішною тільки після того, як в країні буде «засвоєна» нова ідеологія управління. «Засвоїти» — означає імплементувати до всіх рівнів управління і виробництва.

Однією з важливих особливостей такої ідеології є те, що уряд повинен орієнтуватись на посилення та розвиток, а також на вдосконалення всіх кластерів, а не тільки обраних, зокрема створених з ініціативи «згори». А спокуса централізованого створення якщо не кластерів, то кластероподібних структур (як це сталось, наприклад, в Україні з технопарками) є завжди.

²¹³ Полтерович В.М. На пути к новой теории реформ. *Экономическая наука современной России*. 1999. № 3. С. 32—48.

²¹⁴ Портер М.Э. Конкуренция / пер. с англ. Москва: Вильямс. 2005. С. 258.

Постановка завдання виявлення кластерів, які діють і зароджуються на певній території, можлива тільки за наявності відповідного методичного інструментарію. Якщо відомо, як виявляти економічні кластери на якійсь території, можна розвивати ідею використання кластерів як засобу підвищення соціальної стабільності в умовах інвестиційно-інноваційної моделі економічного зростання. Однак потрібно враховувати, що активна інноваційна діяльність становить реальну небезпеку для існування більшості кластерів, а саме кластерів «класичних», довгоживучих.

Цей феномен пов'язаний з тим, що між учасниками кластерів, які успішно функціонують, збалансовані технологічні уклади, що використовуються для ведення господарської діяльності. Як відомо, технологічний уклад можна визначити як великий комплекс технологічно пов'язаних виробництв. Зважаючи на те, що інновація здебільшого діє локально, тобто вносить зміни в організацію і структуру виробничого процесу конкретного підприємства або конкретної галузі, технологічна спряженість виробництв певних підприємств, що входять до кластера, з великою ймовірністю буде порушена, а кластер, швидше за все, припинить своє існування. Тож в умовах інвестиційно-інноваційної моделі економічного зростання, по-перше, важливо виявляти кластери, в які входять підприємства, що використовують найпередовіші технологічні уклади, по-друге, активізація інноваційної діяльності на певній території, безсумнівно, сприятиме руйнуванню низькоукладних кластерів і виникненню кластерів високоукладних. Обидві умови, звісно, сприятимуть соціальній стабільності на території регіону чи держави.

Отже, варто ще раз зазначити, що саме розуміння соціальної стабільності в умовах глобалізаційних викликів передбачає акцент уваги на ті інституційні та структурні особливості економічних систем, які дають змогу вибудовувати відносини між державою і первинними економічними агентами не на основі реалізації запланованих заздалегідь взаємних зобов'язань, а радше на основі самоорганізації суб'єктів господарської діяльності. Тому, формуючи економічну політику, держава не повинна ігнорувати зазначеної здатності до самоорганізації, а має усіляко стимулювати прояв такої здатності або, принаймні, не перешкоджати їй. Недотримання такого підходу неминуче призведе до того, що прогрес в економіці держави буде упущений, а соціальна стабільність у сучасному її розумінні — порушена.

4.2. Інноваційна особистість: зумовленість соціальної функції

Поняття інноваційної людини, інноваційної особистості не є чимось абсолютно новим для тих, хто досліджує специфіку інноваційного розвитку економіки. Проблема формування та оптимізації діяльності інноваційної особистості присвячені серйозні наукові дослідження²¹⁵, це поняття давно увійшло до підручників вищої школи. Інноваційна особистість не тільки має схильність до творчості, а й визначена як «особистість, що творить сучасність, тобто здатна вплинути на хід соціального розвитку»²¹⁶.

Інноваційну особистість часто розглядають як один із комунікаційних елементів у структурі людської цивілізації — маючи на увазі різні моделі комунікацій: соціологічні, психологічні, семіотичні²¹⁷. Однак спроби використовувати ці визначення під час аналізування масових комунікацій, зокрема й у кризових ситуаціях, свідчать, що виявленню й оцінці ролі інноваційної особистості в цих процесах перешкоджає відсутність її теоретичної моделі, що враховує як вихідні, базові якості об'єкта моделювання, так і властивості, надбані в процесі залучення особистості до професійної діяльності. Наявність такої моделі допомогла б суспільству оптимізувати зміст і спрямованість інноваційної діяльності в суспільстві й очікування результативності цієї діяльності.

Побудова такої моделі вимагає насамперед розуміння, якими є головні функції особистості в сфері інноваційної діяльності. Під поняттям інноваційної діяльності будемо мати на увазі таку діяльність, яка замикається на операції з джерелами інновацій, що їх класики теорії інноваційного розвитку визначають як специфічні події, які формують умови втілення нововведень у практику. Відомий американський фахівець у галузі управління П. Друкер виділив сім основних джерел інновацій:

- 1) несподівана подія в діяльнісному середовищі (успіх або невдача);
- 2) невідповідність між тим, що є, і тим, що, здавалося б, повинно бути:
 - між економічними показниками;
 - між реальністю й уявленнями про неї;

²¹⁵ Шевченко В.Н. Инновационная личность как социальный тип. *Личность. Культура. Общество*. Т. 9. Вып. 4 (39). Москва, 2007. С. 90—111.

²¹⁶ Карпова Ю.А. Введение в социологию инноватики: учеб. пособ. СПб., 2004. С. 74.

²¹⁷ Почеппов Г.Г. Теория коммуникации. Москва: Рефл-бук, Киев: Ваклер, 2001. 656 с.

- між цінностями покупця й уявленнями про них продавця;
- 3) потреби виробничого процесу;
- 4) зміна у структурі галузевого ринку, «яка захопила всіх зенацька»;
- 5) демографічні зміни;
- 6) зміни в суб'єктивних настроях споживачів, зокрема у сприйнятті ними традиційного товару;
- 7) нове наукове знання.

Було б природно думати, що інноваційна особистість здатна чутливо реагувати на події, які стосуються хоча б одного з перерахованих джерел інновацій. Реагувати за допомогою сприяння інновації, яка зародилась у тому чи іншому джерелі, в її втіленні — принаймні, у підвищення продуктивності праці, ресурсо- або енергозбереження, у перешкоджанні забрудненню довкілля.

В уявленні більшості вчених головним джерелом інновацій є нові наукові знання. Це має сенс, адже будь-яке нововведення в своїй глибинній основі містить нові наукові знання. Однак ці знання часто отримані на багато десятиліть раніше від виникнення реальних потреб їх виробничо-технологічного втілення. А це означає, що безпосереднім джерелом інновацій у кожен конкретний момент часу може бути будь-яке інше із перерахованих П. Друкером. З таких міркувань випливає, що народження будь-якої інновації зобов'язане як тому, хто виробив свого часу необхідне наукове знання, так і тому, хто своєчасно відреагував на подію, що «активізує» якість інше джерело інновацій, і тим самим сприяв реалізації цих знань у суспільній практиці.

До виробництва нового наукового знання, судячи з висловлювань древніх, здатні всі люди, що живуть на планеті Земля. Аристотель почав свою «Метафізику» фразою: «Усіх людей від природи вабить знання»²¹⁸. Там же він порівнює прагнення до знання з прагненням до чуттєвих «пристрастей», підкреслюючи цим, що жага знань у будь-якої людини не залежить від того, чи є від нього користь чи ні. Але практика нашого життя свідчить, що коли ми отримуємо знання, яких прагнемо, то потім, хочемо цього, чи ні, ми діємо вже з урахуванням цих знань, коригуємо на цій основі свою поведінку.

²¹⁸ Аристотель. Метафізика. Харків: Фоліо, 2020. С. 17. URL: https://folio.com.ua/system/books/samples/000/002/214/original/%D0%90%D1%80%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%8C_%D0%9C%D0%B5%D1%82%D0%B0%D1%84%D1%96%D0%B7%D0%B8%D0%BA%D0%B0.pdf?1589358090 (дата звернення: 06.07.2024).

Отже, теоретично, усі ми можемо сприяти втіленню нововведень у практику. Але дійсно «продуктивними» особистостями в цьому плані реально стають тільки ті, хто виробляє «корисні» знання. Проте ця «корисність» дійсно проявляється лише через якийсь час. Перш ніж утілитись у технологіях і виробництві, знання проходять довгий шлях осмислення, модифікації, пристосування до поточних умов за участю багатьох людей. Тому втілення знань у практику є результатом колективної праці. І всі ті, хто беруть участь у цьому процесі, мають право іменуватись інноваційними особистостями. Напевно, можна серед вільної вибірки інноваційних особистостей назвати більш і менш інноваційних. Щоправда, критерії такого ранжирування навряд чи можуть бути об'єктивними, а будуть лише відображати наше хвилинне уявлення про те, чим нам корисні інновації та як визначити внесок учасників інноваційного процесу в кінцевий результат.

Розуміючи важливість для інноваційного розвитку економіки виробництва наукових знань, потрібно визнати найінноваційнішими людьми вчених, для яких прагнення отримати знання стає професією. Якщо умовно оцінювати рівень інноваційності величиною інноваційного потенціалу, маючи на увазі, що будь-яке нововведення в своїй основі має нове наукове знання, можна стверджувати, що успішні вчені мають значний потенціал виробництва інновацій. Але, як в електротехніці, електро-рушійна сила (ЕРС) виникає тільки в разі наявності різниці потенціалів, так і в економіці: для того, щоб відбувалось реальне втілення інновацій у практику, необхідна різниця інноваційних потенціалів — потенціалу виробництва знань і потенціалу їх споживання (утилізації). Тільки в цьому випадку виникає те, що можна назвати *рушійною силою інновацій* (РСІ). Отже, тих, хто активно піклуватися про споживання знань, теж слід вважати інноваційними особистостями.

Очевидно, що кожен суб'єкт соціуму не тільки певною мірою виробляє знання, а й споживає їх, не замислюючись про ці функції. І тільки певна частина соціуму активно і свідомо сприяє втіленню знань у практику нашого життя через споживання інновацій. Їхня діяльність, як і діяльність тих, хто виробляє нові знання, потребує підтримки соціуму, схвалення та заохочення їх як людей інноваційних.

Розмірковуючи про сутність інноваційної особистості, не можна не звернути уваги на те, що часовий і просторовий діапазон впливу

інновацій на виробництво, соціум, а також і на довкілля надзвичайно широкий як у часі, так і в просторі. Тому важливо зрозуміти, які функції доводиться виконувати узагальненій інноваційній особистості в процесі життєвого циклу інновації. Тут можна звернутись до моделі дифузії інновацій, запропонованої Е. Роджерсом²¹⁹. Відповідно до цієї моделі, для забезпечення нормального процесу поширення нововведень у соціумі інноваційні особистості, які «споживають» нові знання, повинні реалізувати принаймні шість послідовних етапів:

1. *Увага*. Споживач отримує першу інформацію про наявність нового продукту (але цієї інформації спочатку недостатньо для визнання нововведення корисним).

2. *Інтерес*. Споживач отримує повнішу інформацію про нові можливості продукту, починає відчувати інтерес до нього і здійснює пошук додаткової інформації про продукт.

3. *Оцінка*. Споживач отримує можливість оцінити новий продукт стосовно своєї ситуації (зараз або в майбутньому) і ухвалює принципове рішення, варто чи ні використовувати його в своїй основній діяльності.

4. *Перевірка*. Споживач використовує новий продукт у режимі випробування, щоб на практиці переконатися в його корисності.

5. *Прийняття*. Споживач ухвалює рішення про використання нововведення у своїй основній діяльності та інвестує кошти в придбання та обслуговування продукту, навчання правильному його використанню.

6. *Підтвердження*. Споживач продовжує використання продукту і одночасно відстежує появу аналогічного продукту з поліпшеними споживчими властивостями.

Очевидно, що перераховані функції можуть бути реалізовані тільки сукупністю інноваційних особистостей і у певному визначеному інституційному середовищі. Питання ж формування проблемно орієнтованого інституційного середовища може бути вирішено тільки на державному рівні. Причина, яка може підштовхнути державу до інституційних змін на користь інноваційного розвитку, повинна бути вагомю і сприяти реалізації базових політичних цілей влади.

Одним із яскравих прикладів інституціональних змін у державі на користь включення потенціалу виробництва інновацій у систему

²¹⁹ Rogers E.M. Diffusion of innovations. 4th ed. New York: The Free Press, 1995.

досягнення політичних цілей є створення 1915 р. «Комісії з вивчення природних продуктивних сил» (КППС)²²⁰. Комісія була створена в Імператорській Санкт-Петербурзькій академії наук з метою вирішення проблем сировинного забезпечення військово-промислового комплексу Росії в період Першої світової війни, і очолив її В.І. Вернадський. КППС брала активну участь у вирішенні на науковій основі конкретних економічних проблем, які породжувалися соціумом, зокрема й як наслідок політичних процесів. Досвід роботи цієї Комісії був настільки разучим, що В.І. Вернадському вдалося відтворити її діяльність у Радянській Росії.

Можливо, саме керівництво діяльністю КППС підштовхнуло Володимира Вернадського до ідеї формулювання ноосферної концепції еволюції людства. Власне, ноосферна концепція є по суті узагальненням досліджень ролі діючої особистості в формуванні особливої сфери взаємодії людства і матеріальної природи. Доказ ученим суттєвої ролі людини в геологічних процесах змусив задуматись про раціональний симбіоз мислячої і не мислячої матерії. Тобто про здатність людини отримувати користь від знань про матеріальний світ і водночас діяти не тільки у власних інтересах, а й в інтересах природного середовища.

Працюючи в широкому діапазоні фундаментальних і прикладних наук, глибокий філософ і одночасно успішний організатор науки, Володимир Вернадський сформулював безліч тез, які в своїй основі є не тільки цікавими, а й продуктивними для вирішення сучасних проблем інноваційного розвитку економіки. На його думку, людство вже в ХХ ст. стало єдиним цілим у сенсі базових уявлень про світ, а значить і в сенсі здатності продукувати «корисні» знання.

Звичайно, ідеї В.І. Вернадського, Тейяра де Шардена, О.Л. Чижевського, М.М. Моїсеєва, членів Римського клубу та інших сучасних дослідників проблем глобалістики стосуються переважно актуальної специфіки взаємовідносини природи і людства загалом. Але одночасно ці ідеї допомагають формувати рамкові умови трансформації «людини розумної» в «людину інноваційну» з метою реалізації нової

²²⁰ Академия наук СССР. Комиссия по изучению естественных производительных сил Союза. Отчет о деятельности Комиссии по изучению естественных производительных сил России, состоящей при императорской Академии наук за 1916 год / Акад. наук СССР. Комис. по изучению естественных производ. сил.; сост. А.Е. Ферсманом. Петроград: Тип. Имп. Акад. наук, 1917. 52 с.

стратегії світового розвитку. Це означає, що для того, щоб реалізувати цю стратегію, необхідно змінити стиль і образ життя людей на планеті, переорієнтувати панівну систему цінностей, основи сучасної культурної парадигми. Тобто має бути реалізована не тільки єдність базових уявлень про світ, а й поведінкова єдність. Усе більшу роль тут має відігравати інноваційна культура. Саме інноваційна культура робить із «людини розумної» «людину інноваційну», сприяє формуванню інноваційної особистості в сучасному розумінні.

Тут доречно нагадати, що 1995 р. в Європейському Союзі був ухвалений «План дій в інноваційній сфері». Одним із головних напрямів діяльності в його рамках є «Впровадження істинної культури інновацій». Спочатку вважали, що в рамках цього напрямку основні зусилля будуть зосереджені на підтримці освітніх програм. Але поступово вони змістились до розробки ефективних процедур підтримки інноваційної діяльності силами територіальних і виробничих адміністрацій, а потім виникли і ширші трактування інноваційної культури. Зауважимо, що елементи інноваційної культури в їх новому розумінні треба враховувати і під час створення інституційних умов для інноваційної діяльності, і вдосконалення системи захисту прав на інтелектуальну власність, і розвитку системи фінансування науково-технологічної та інноваційної діяльності, що має сприяти ефективній діяльності інноваційної особистості. До того ж усе це відбувається на тлі загострення конкурентної боротьби за міжнародні ринки товарів і послуг, що надзвичайно ускладнює забезпечення сприятливих умов для розвитку інноваційної культури.

Загострення конкурентної боротьби через глобалізацію світових економічних процесів вимагає значних зусиль від держави і приватних підприємств щодо дотримання балансу інтересів в умовах жорсткої конкуренції як економік держав і суб'єктів господарювання. Сьогодні загально визнано, що ключовим фактором успіху в досягненні такого балансу є високий рівень науково-технічного та інноваційного розвитку економічних агентів на всіх рівнях ієрархії світової економіки.

Підтвердженням цієї тези є Лісабонська стратегія (2000) перетворення Євросоюзу до 2010 р. на найбільш конкурентоспроможну і динамічну в світі економічну зону, у простір економіки, заснованої

на знаннях²²¹. Найважливіший елемент цієї стратегії — формування загальноєвропейського дослідницького простору, тобто основи «внутрішнього європейського ринку» в області науково-технічних розробок, майданчика вільного обміну знаннями, результатами досліджень і розробок, інструменту координації науково-дослідної діяльності на національному та загальноєвропейському рівнях.

Передбачалось, що рух до такого простору здійснюватиметься не тільки через законодавчі механізми, але й за допомогою «зближення менталітетів», передусім у науково-технічній сфері. Цілі цієї стратегії виявилися дещо завищеними. Зокрема, не вдалося досягти запланованого обсягу фінансування науки — 3 % від сукупного по Євросоюзу ВВП. 2000 року цей показник становив 1,85 %, однак до 2023 р. не вдалося досягти і 2,3 %²²². Однією з перешкод для досягнення цієї мети стала недостатня інноваційність державного апарату і представників бізнесу.

Держава, в особі своїх чиновників, якою б високою не була їхня індивідуальна інноваційна культура, усе більше розуміє, що неможливо централізовано скеровувати успіхи конкурентної боротьби на благо соціуму. Для цього потрібно цілеспрямоване використання ресурсів підприємницьких структур, оперативна господарська діяльність яких в умовах ринкової економіки фактично не підвладна адміністративному впливу центрального і регіонального апарату управління. Тому значно зростає роль добровільного партнерства між державою і сектором приватного підприємництва. І саме держава повинна зацікавити приватний сектор таким партнерством.

Одним із факторів, який може привернути увагу приватного бізнесу до інноваційних факторів економічного зростання, є надання бізнесу можливості доступу до нових технічних і технологічних рішень з метою модернізації виробництва і випуску нової продукції, що користується підвищеним попитом на ринку. Це означає, що держава повинна забезпечити наукові та науково-технічні організації

²²¹ PRESIDENCY CONCLUSIONS. LISBON. EUROPEAN COUNCIL 23 AND 24 MARCH 2000. URL: http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/ec/00100-r1.en0.htm (дата звернення: 06.07.2024).

²²² European scientists call for 3% of GDP to be devoted to research. URL: <https://www.euronews.com/2024/05/13/european-scientists-call-for-3-of-gdp-to-be-devoted-to-research> (дата звернення: 06.07.2024).

можливістю доведення результатів їхньої діяльності до «товарного вигляду», коли приватний підприємець без особливих зусиль побачить, що розробка в сфері його виробничих інтересів готова або майже готова до практичного використання. На жаль, поки немає стандартних рецептів для реалізації цих вимог.

Якщо повернутися до аналізу ролі інноваційної особистості в розвитку ноосфери, то можна побачити, що певні проблеми тут пов'язані з нарощуванням вимог до етики вчених і тих, хто безпосередньо використовує результати наукових досліджень у практичній сфері. Доводиться рішуче відмовитись від помилок та ілюзій сцієнтизму XIX—XX ст. через очевидність того факту, що наукова раціональність не може більше вважатися вищим авторитетом не тільки в справах людей, питаннях етики і світогляду, але і в глобальних проблемах розвитку самої науки та її практичного застосування.

У XX ст. неодноразово спостерігався збіг обставин, коли розвиток наукової думки входив у протиріччя з очікуваними наслідками розвитку науково-технічного прогресу. У зв'язку з цим загострюється проблема моральної відповідальності вчених за результати своєї діяльності. Тобто доводиться констатувати, що в умовах жорстокої конкуренції розум може стати руйнівним чинником, хоча за своєю соціальною природою він є таким, що направляє силу, здатну управляти глобальними процесами на Землі, на їх гармонізацію.

Загальна тенденція сьогодні така, що на знання все більше і більше дивляться як на щось суто технологічне, інструментальне, мета якого — підкорення природи, отримання користі, досягнення максимального практичного ефекту. Знання цінується саме за його практичність, прикладний характер, економічну ефективність. За таких умов інтелектуальна діяльність ученого прирівнюється до звичайної роботи, інтелектуального бізнесу. Інноваційна діяльність стає сферою, інвестиції в яку окупляться, якщо не швидше, то стабільніше, ніж в інших областях виробництва. Тобто ми є свідками тотальної комерціалізації науки. Зрозуміло, що все це не впливає на саму по собі об'єктивну змістовність знання, але водночас змінюється і деформується сенс знання, бо воно неявно вилучається з того духовного середовища, в якому тільки й може існувати в культурно-історичному плані знання олюднене і розумне. Науковий спосіб мислення, мабуть,

поки ще залишається «чистим» розумом, але те, що раніше називали мудрістю, тобто рисою, яка скеровує людину на практичне використання знань, — насправді стає технічною доцільністю.

Такі особливості загального сприйняття діяльності інноваційної особистості змушують суспільство вводити певні обмежувальні параметри на виробництво нових наукових знань. Одним із таких обмежувачів є «екологічний імператив»²²³, який, слідом за М.М. Мойсеевим, можна сформулювати за допомогою двох тез: 1) щоб сьогодні вижити, людство зобов'язане не просто враховувати закони природи, але й не допускати перевищення «меж міцності» довілля, які могли б викликати незворотні процеси; 2) сьогодні підставою для будь-яких дій, що змінюють природу, повинен слугувати науково-обґрунтований прогноз їхніх наслідків.

Зазначені вище міркування наводять на думку, що створити спеціальну інституціоналізацію діяльності інноваторів навряд чи можливо, так само, як неможливо інституціоналізувати, наприклад, діяльність патріотів. Однак, як для політичної стабільності необхідно, щоб якась кількість громадян була патріотично налаштованою, так і для економічної стабільності потрібна певна кількість особистостей, яких можна кваліфікувати як інноваційних. У цьому і полягає зумовленість соціальної функції інноваційної особистості.

²²³ Моисеев Н.Н. Экология человечества глазами математика: (Человек, природа и будущее цивилизации). Москва: Мол. гвардия, 1988. 251 с.